

مطالعه فرم و نقش رکاب و نگین در انگشترسازی معاصر مشهد*

حمیده زرگری**
علیرضا شیخی***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۹/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۲۰

چکیده

انگشترسازی از هنرهای اصیل ایرانی با قدمتی دیرینه است. انگشتر، گاهی مُهر و نشان یا فرمانی برای ابلاغ است و یا از نمادین‌ترین جواهرآلات و بیان‌کننده پیمان، میراث، شخصیت، افکار و اعتقادات مذهبی است. در دوره معاصر، شهر مشهد با وجود کارگاه‌های فعال انگشترسازی از مهم‌ترین مراکز این حرفه محسوب می‌شود. هدف نگارش این مقاله، مطالعه فرم رکاب و نگین، سنگ‌های مورد استفاده، دسته‌بندی و گونه‌شناسی رکاب‌ها، تزیینات و کتیبه‌های به کار رفته در انگشترهای دست‌ساز معاصر مشهد بوده است که عمدتاً انگشتری‌های مردانه هستند. پرسش‌های مطرح‌شده عبارت‌اند از: انگشتری‌های دوره معاصر مشهد چه فرمی دارند؟ و تزیینات و کتیبه‌های این انگشتری‌ها کدام است و چگونه دسته‌بندی می‌شوند؟ روش انجام این تحقیق، توصیفی و تحلیلی است و جامعه آماری، انگشترسازی معاصر مشهد بوده است که به شیوه نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد سه نوع فرم انگشتری در بازار موجود است: (۱) ماشینی، (۲) نیمه هنری دست‌ساز و دارای تزیینات اندک خطی یا طرح مشبک، آینه‌کاری، پولکی و هم‌چنین انگشترهای فیلی ساده، طرح صفوی و بیگلو، ۳- انگشترهای فاخر هنری، قلمزنی شده روی رکاب انگشتر به صورت مینیاتوری، سه بُعدی و برجسته که تزیینات آن شامل نقوش حیوانات، پرندگان، گیاهان، اماکن مقدس و هم‌چنین کتیبه با مضمون اسماء الهی، اسامی ائمه، ادعیه، اذکار، آیات قرآن با خط نستعلیق و ثلث و شبکه‌زنی حروف روی رکاب انگشتر است. انگشترهایی که نگین‌های عقیق و فیروزه دارند، عمدتاً به احادیث شیعی مزین شده‌اند.

کلیدواژه‌ها:

دوره معاصر، شهرستان مشهد، انگشترسازی، رکاب و نگین، نقش و محتوا.

* این مقاله، مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول به راهنمایی دکتر علیرضا شیخی (استادیار دانشگاه هنر) می‌باشد که در موسسه آموزش عالی فردوس مشهد به انجام رسیده است.

** کارشناسی ارشد هنر اسلامی، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد.

*** استادیار، گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: a.sheikhi@art.ac.ir

۱. مقدمه

زیورآلات از تنوع گسترده‌ای برخوردار بوده و در قالب‌های گوناگونی مشاهده می‌شوند. هدف استفاده از زیور را می‌توان آراستگی و زیبایی ظاهری و یا اعتقادی برشمرد. انگشترهای مردانه در ایران از جمله زیورهای هستند که علاوه بر زیبایی، نوعی اندیشه و تفکر را نیز به همراه دارند. انگشتر، در شهرهای مشهد و قم به‌عنوان دو قطب انگشترسازی دوره معاصر، با نگرشی مذهبی تولید می‌گردد. از این منظر، انگشتر از لحاظ زینت فردی، نشان‌دهنده اعتقادات، باورهای آیینی و موقعیت اجتماعی شخص می‌باشد. بنابراین، منعکس‌کننده جنبه‌های معنوی و نوع تفکر اجتماعی و اخلاقی فرد است. خراسان رضوی با مرکزیت مشهد دارای معادن سنگ عقیق و فیروزه است و درباره فواید و آثار معنوی این سنگ‌ها، احادیثی نقل شده است. این پژوهش در تلاش است فرم و تزئین انگشتری‌های ساخت مشهد دوره معاصر شامل انواع رکاب و نگین‌های به کار گرفته شده و دلایل کاربرد آنها و همچنین نقوش و کتیبه‌های این آثار را مطالعه نماید. بنابراین، پرسش‌های تحقیق حاضر عبارت‌اند از: انگشتری‌های دوره معاصر مشهد چه فرمی دارند؟ تزئینات و کتیبه‌های این انگشتری‌ها کدام است و چگونه دسته‌بندی می‌شوند؟

با توجه به کمبود منابع منسجم و اهمیت هنر انگشترسازی مشهد، ضرورت انجام این پژوهش آشکار می‌گردد. انگشترهای ساخته‌شده در مشهد، به‌عنوان سوغات، مورد توجه زائران کشورهای همسایه و به‌خصوص مسافران عرب زبان بوده است. بنابراین، مطالعه و مستندنگاری این آثار در راستای بهبود و بهره‌وری تولید آنها، ضروری به نظر می‌رسد.

تمرکز اصلی این تحقیق، بر یافته‌های حاصل از گردآوری اطلاعات به شیوه میدانی شامل عکس‌برداری، مصاحبه با اساتید برجسته قلمزنی انگشتر مشهد است. فرم‌شناسی رکاب‌ها، سبک‌شناسی قلمزنی و مضامین تزئینات انگشتری‌های مذکور از اهداف اصلی این پژوهش است. روش انجام این تحقیق، توصیفی و تحلیلی می‌باشد و جامعه آماری مورد مطالعه، کارگاه‌های انگشترسازی اساتید شناخته‌شده و کارگاه‌های حکاکی نگین دوره معاصر مشهد است. در ابتدای پژوهش پیش رو، به اعتقادات و باورها درباره انگشتری در اسلام و سابقه انگشترسازی در مشهد پرداخته، سپس سنگ‌های مورد استفاده در انگشتری‌ها، رکاب‌ها و انواع آن در بازار مشهد، دسته‌بندی شده و در نهایت، نقوش قلمزنی روی رکاب به شکل توضیحی و تحلیلی، طبقه‌بندی می‌شوند. از آنجا که هنرمندان این عرصه، بیش‌تر به صورت خصوصی و در کارگاه‌های خانگی مشغول هستند، بنابراین، از طریق میراث فرهنگی و شناسایی توسط بازاریان مشهد، تعداد ده کارگاه فعال در این حیطه، به صورت هدفمند مورد مطالعه قرار گرفتند. این کارگاه‌ها به تفکیک به ریخته‌گری سنتی، انگشترسازی، قلمزنی روی رکاب انگشتر و همچنین حکاکی مشغول هستند. روش نمونه‌گیری، استفاده از حداکثر اختلاف است.

۲. پیشینه تحقیق

ماریان ونزل (۱۳۸۶) در کتاب انگشتری‌ها از مجموعه دوازده جلدی هنر اسلامی مجموعه ناصر خلیلی به گونه‌شناسی انگشتری‌های ایرانی-اسلامی پرداخته است. اغلب این آثار، مصارف زینتی و برخی مانند انگشتر شصت کمانداران و مهر انگشتری‌ها، کارکردهای ویژه داشته‌اند. اکرم محمدزاده (۱۳۸۸) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی روند تحولات طرح و ساخت مهر انگشتری‌های قاجار»، انگشتری‌های این عصر را از نظر تکنیک ساخت، مواد و مصالح و همچنین نقوش و خطوط به کار رفته در کتیبه انگشتری‌ها طبقه‌بندی نموده است. بداله جواهری آریا (۱۳۸۹) در کتاب تکنیک طلا و جواهرسازی به آموزش گام به گام تکنیک‌ها و عملیاتی چون اهر کاری، سوهان کاری، کشیدن مفتول و غیره پرداخته است. مهرآسا غیبی (۱۳۹۱) در کتاب ۳۵۰۰ سال تاریخ زیورآلات اقوام ایرانی به آرایه‌های پیشا تاریخی، تاریخی و دوران اسلامی تا دوره قاجار شامل فلزات، سنگ‌ها و مشخصه‌های آنها و زیورآلات اقوام و ساکنان بومی این مرز و بوم پرداخته است. ملیسا شادرس (۱۳۹۱) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی بصری نقش مایه‌های مهرانگشترهای اسلامی در ایران (مجموعه ناصر خلیلی)» به بررسی نقش مایه‌های مهر انگشترهای ایرانی-اسلامی پرداخته و بیش از نیمی از انگشترهای مجموعه ناصر خلیلی را مهر دانسته است. امیرحسین دلبری (۱۳۹۳) در کتاب جواهرات شاعرانه، خوشنویسی را با فرم پیوند داده است. طاهره وفایی و امیرحسین چیت‌سازیان (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی در هنر انگشترسازی سنتی قم» ویژگی‌های هنر انگشترسازی قم را از زوایای متنوعی بررسی نموده‌اند.

۳. اعتقادات و باورها درباره انگشتر

انگشتر، جایگاه ویژه‌ای در آیین اسلام دارد. طرح و مضمون حک‌شده روی نگین یا رکاب انگشتر، گزیده‌ای از ادعیه، اسامی الهی و باورهایی است که امیدآفرین هستند. در همین راستاست که دست‌کردن آن دارای آداب خاصی است و در این خصوص، توصیه و ممنوعیت‌هایی ذکر شده است. برای مثال، مردان از آراستگی به طلا منع شده‌اند، یا قرار دادن انگشتری در دست راست یا چپ، هر کدام با مفهوم و آداب خاصی همراه است. بر انگشت دست راست داشتن انگشتری، از نشانه‌های اهل ایمان روایت شده است. چنانچه امام حسن عسکری (ع) می‌فرماید: نشانه‌های مومن، پنج چیز است: پنجاه و یک رکعت نماز گزاردن، زیارت اربعین، انگشتر به دست راست کردن و جبین را در سجده و خاک نهادن و خواندن «بسم الله الرحمن الرحیم». استفاده از انگشتر، سنتی است که رسول گرامی اسلام به آن اهمیت می‌دادند. پس از نبی مکرم، اهل بیت و پیروان آنان بر انجام دادن این سنت

محمدی اصرار ورزیدند. چنین نقل شده است که رسول خدا(ص) در اواخر سال ششم هجری و در ابلاغ شریعت اسلام، نامه‌هایی خطاب به پادشاهان و امپراتوران بزرگ عصر خویش نگاشتند و ایشان را به پذیرش دین حق دعوت نمودند. آن‌گاه، برای رسمی ساختن نامه‌ها، دستور دادند انگشتی بسازند و نام وی را بر آن بنویسند تا بدین وسیله نامه‌ها را مهر زنند. این انگشت که گویا اولین انگشت پیغمبر اسلام بود، تا پایان عمر مبارک حضرت، مورد استفاده قرار می‌گرفت. پس از ایشان، امامان معصوم نیز به «تَحْتَم» مقید بودند و یک یا چند انگشت داشتند. انگشت در ابتدای کار، علاوه بر ثواب، جهت رسمیت بخشیدن به نامه‌ها و مهر کردن آنها مورد استفاده قرار می‌گرفت. به تدریج، این سنت محمدی در میان خلفا و سلاطین به گونه‌ای دیگر رایج شد. برخی از آنان از انگشترهای گرانبها و چه بسا به قصد فخر فروشی و تجمل استفاده می‌کردند. به تدریج، مهرها از انگشتر جدا شد و نگهداری مهر سلطنتی، یکی از مشاغل درباری گردید (نجاری ۱۳۹۲، ۳۵).

هم‌چنین از علامه محمدباقر مجلسی به نقل از سلمان فارسی آمده است: حضرت رسول (ص) به امیرالمومنین (ع) فرمود: یا علی! انگشت را در دست راست بکن، تا از مقربان باشی. پرسید یا رسول الله! مقربان کدامند؟ فرمود: جبرئیل و میکائیل. پرسید: چه انگشتی در دست کنم؟ فرمود: عقیق سرخ. به درستی که آن اقرار نموده است برای خدا به یگانگی و برای من، به پیغمبری و برای تو، به آنکه وصی منی و برای فرزندان تو، به امامت، و برای دوستان تو، به بهشت، و برای شیعیان فرزندان تو، به جنت الفردوس (مجلسی ۱۳۸۸، ۲۹-۳۰). نقل است که از امام موسی کاظم (ع) سوال نمودند به چه علت امیر المومنین (ع) انگشت در دست راست می‌نمودند؟ فرمود: زیرا آن حضرت پیشوای اصحاب یمین است که در قیامت نامه‌هایشان را به دست راست می‌دهند و حضرت رسول (ص) انگشت را در دست راست می‌نمودند و این علامتی است برای شیعیان ما؛ که با این علامت ایشان را می‌شناسند و به محافظت نمودن در وقت فضیلت نمازهای پنج‌گانه، به دادن زکات، به قسمت نمودن مالشان با برادران مومن خود و امر به نیکی‌ها و نهی از بدی‌ها نمودن (همان، ۳۰). امیرالمومنین (ع)، چهار انگشتی در دست می‌نمودند: انگشت یاقوت برای شرافت و زینت آن، فیروزه برای نصرت و یاری آن، حدید صینی برای قوت آن و عقیق برای حرز و دفع دشمنان و بلاها (همان، ۳۱).

۴. سابقه انگشترسازی مشهد

با استناد به منابع مکتوب، انگشترهایی «که از اوایل دوره اسلامی در نیشابور بدست آمده، بدون تزئین، برنزی و نقره‌ای است که نگین بیشتر آنها مفقود گردیده است. فقط یک انگشتر با نگین عقیق در موزه هنر متروپولیتن، نگهداری می‌شود» (الن ۱۳۹۲، ۴۷). بنابراین، می‌توان حدس زد انگشترهایی به جا مانده از دوران‌های مختلف با رکاب‌هایی باریک از جنس مفرغ، آهن و برنج برای افراد ضعیف جامعه و رکاب‌های پهن طلا و نقره با نگین جواهر، مورد استفاده متمولین و بزرگان بوده است. در پی سفر امام رضا (ع) به نیشابور و طوس، ایشان در حق مردم این خطه دعای رزق و روزی نمودند. حدیثی از ایشان نقل شده است که دست بر کوهی زدند و فرمودند: مردم این دیار از این کوه ارتزاق خواهند کرد (شیخ صدوق ۱۳۸۷، ۲۱۱) که شاید اشاره‌ای به معادن عقیق و فیروزه در مشهد باشد که از قطب‌های انگشترسازی ایران است. امروزه، تولید انگشتر در سطح مشهد، بیش‌تر در بازار رضا و درکارگاه‌های خانگی پیرامون حرم انجام می‌پذیرد.

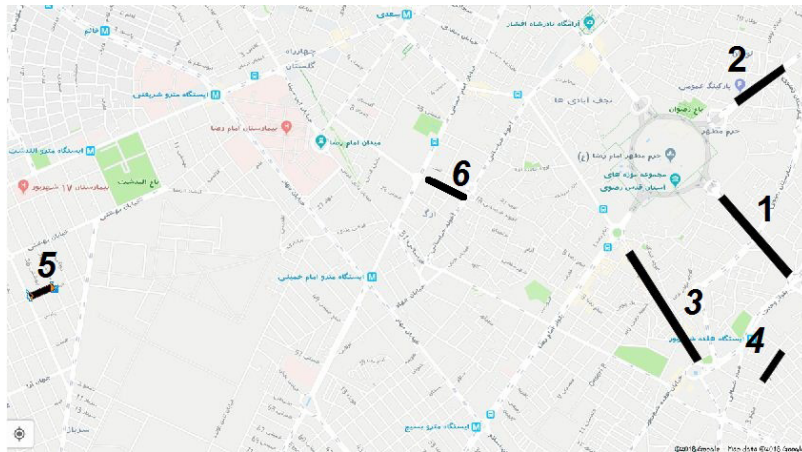
در دهه‌های اخیر، رکاب انگشترها، بیش‌تر فیلی ساده بوده و در بعضی مواقع به عنوان تزئین، طرح‌ها روی آنها قلمزنی شده‌اند. قلمزنی اساتید هنرمند مشهدی، روی انگشترها درخشش چشمگیری دارد. هم‌چنین، رکاب‌هایی با نام صفوی، بیگلو و طرح‌های جدید دیگری مانند پولکی، آینه‌کاری، مشبک و... امروزه در بازار خودنمایی می‌کنند. در زیرگروه زیورآلات، انگشتری‌های مشهد دارای بیش‌ترین مضامین مذهبی از نظر طرح و نگین هستند و هنرمندان مشهدی برای دوام در میدان رقابت با انگشترهای صنعتی، کیفیت طرح و ساخت انگشترهای سنتی را ارتقای زیادی داده‌اند (یساول ۱۳۹۸).

قلمزنی روی رکاب به شکل امروزی با نام استاد حاج اسماعیل جنگی گره خورده است. ایشان کار هنری قلمزنی را از حدود سال ۱۳۳۲ روی انگشتر طلای ۱۸ عیار شروع کردند. هم‌زمان با ایشان اساتید دیگری چون حاج حسین قلمزن و موسوی به این حرفه مشغول بوده‌اند که شاگردانی چون جواد نظری داشته‌اند. ایشان اکنون، به خط غبار و با برداشتن داخل حروف به صورت مهرکنی، به قلمزنی روی رکاب مشغول هستند (جنگی ۱۳۹۷).

اکثر کارگاه‌های انگشترسازی فعال با توجه به نوع طرح و مخاطب اثر، پیرامون حرم رضوی واقع شده‌اند. خیابان نواب صفوی (مجتمع عدالت)، خیابان طبرسی (مجتمع شارستان)، خیابان امام رضا (بازار رضا)، خیابان چهل‌و، دکتر بهشتی (خیابان رودکی) و کوچه ارگ و خانه ملک مناطقی هستند که کارگاه‌های فعال انگشترسازی در آنها واقع شده‌اند (تصویر ۱).

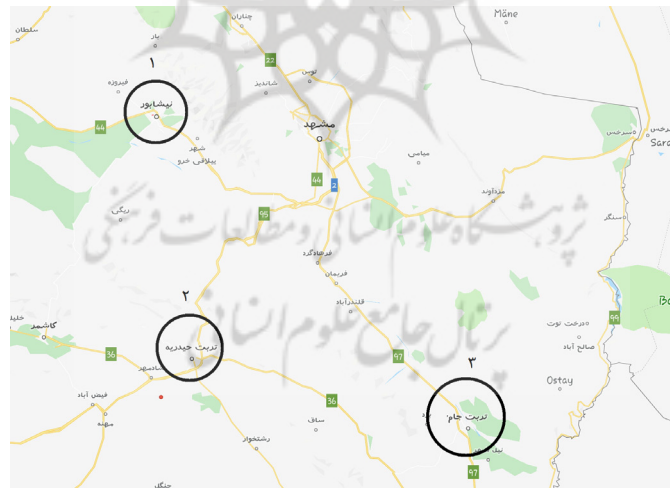
۵. سنگ‌های مورد استفاده در انگشتری‌ها

خداوند متعال در سنگ‌های معدنی و فلزات نیروهایی نهاده که بر جسم و روان بشر تاثیر می‌گذارد (کمیلی محصل خراسانی ۱۳۸۹، ۷). البته بخش اعظم اثرگذاری خواص نگین‌ها و سنگ‌ها، در اعتقادات، باورها، فرهنگ و آداب و رسوم یک جامعه ریشه دارد. بنابراین، آنچه یک فرد

تصویر ۱: نقشه مناطق فعال انگشترسازی مشهد: (۱) خیابان نواب صفوی، (۲) خیابان طبرسی، (۳) بازار رضا، (۴) خیابان چَهکُو، (۵) دختر بهشتی، (۶) کوچه ارگ، (۷) خانه ملک.

علاقه‌مند به خرید انگشتری با نگین خاص را ترغیب می‌کند، اعتقاد به روایت‌های ائمه معصومین است که در منابعی چون حلیه المتقین، تحفه عالم شاهی، هدایت الائم، مصباح تذکره، کنز الحقایق و ... آمده است. در حلیه المتقین از امام صادق (ع) نقل شده است که: دوست دارم مومن، پنج انگشتر با نگین‌های عقیق، فیروزه، یاقوت، حدید و دُر به دست کنند (مجلسی ۱۳۸۸، ۳۶). بنا بر اعتقادات اسلامی، انداختن نگین عقیق به‌ویژه قرمز، زرد و سفید، فقر را از بین می‌برد، محافظ در سفر است، حاجت‌ها برآورده شده و غم و غصه دور می‌شود. از خواص فیروزه است که صاحب آن نیازمند نخواهد شد و ناامید نشدن از حاجت و پیروزی است. انگشتر یاقوت برای نجابت و بزرگی و حدید، موجب نیرومندی و آرامش و سبب تقویت انرژی معنوی می‌شود. از آنجا که معادن فیروزه در نیشابور و عقیق در تربت حیدریه و تربت جام است (تصویر ۲)، به نظر می‌رسد از این دو نوع نگین در انگشتری‌های مشهد بیش‌تر استفاده شده است (ماهنامه بین‌المللی اقتصاد آسیا ۱۳۹۷، ۲۶-۲۷).

تصویر ۲: معادن استخراج سنگ خراسان رضوی: (۱) فیروزه نیشابور، (۲) بابگ تربت حیدریه، (۳) بوته‌گز تربت جام

۶. رکاب‌ها و انواع آنها در بازار مشهد

حلقه انگشتر، قسمتی است که نگین روی آن سوار می‌شود و بدان رکاب می‌گویند. رکاب، معمولاً از جنس نقره ساخته می‌شود اما به دلیل سیاه شدن نقره در اندک زمان، انگشترسازها رکاب را از آلیاژ ترکیبی به نام فِدیوم - که در دهه ۶۰ شمسی توسط استاد حسین جدی و از ترکیب ۷۰ درصد نقره و ۳۰ درصد پلاتینیوم و چند فلز دیگر به دست آمد - می‌سازند. علامت اختصاری فدیوم، (sp) است. این آلیاژ، برخلاف نقره، سیاه نمی‌شود اما امروزه به علت کمیاب شدن پلاتینیوم، اغلب از پالادیوم که از نظر رنگ به پلاتینیوم نزدیک است و به دمای کمتری جهت ذوب نیاز دارد، استفاده می‌کنند. رکاب‌های فدیوم، معمولاً گران‌قیمت هستند. البته رکاب‌های دیگری هم از جنس نیکل، برنج، مفرغ، طلا و پلاتین

ساخته می‌شود. علاوه بر جنس فلز، میزان کنده‌کاری و نقش روی رکاب نیز در تعیین قیمت آن موثر است و ممکن است ارزش آن را بالاتر ببرد. نخستین گام برای ساخت رکاب این است که مدل‌های انگشتر بنا به طرح از پیش آماده‌شده که معمولاً مدل‌های ثابتی هستند، در قالب ریخته‌گری به نام درجه گذاشته شده و بعد از اینکه قالب‌ها آماده شدند، نقره یا آلیاژ موردنظر را در بوتۀ چینی ذوب کرده و در قالب می‌ریزند. بعد از سرد شدن، آن را از قالب جدا کرده و با هوا گاز، تکه‌های مختلف را به هم جوش داده، سپس سوهان‌کاری را انجام داده و در مرحله آخر، مخراج‌کاری انجام می‌شود (حیدری ۱۳۹۷). برای دسته‌بندی سبک انگشترسازی مشهد، باید به شناخت اهل فن استناد شود. انگشترسازی مشهد به سه روش انجام می‌گیرد:

الف) دسته اول

* رکاب‌های ماشینی: رکاب‌های ساده ماشینی که عامه‌پسند و دارای قیمت مناسب بوده اما جنبه هنری ندارند.

ب) دسته دوم

* رکاب‌های مشبک: این رکاب‌ها که طرح آنها به وسیله ارمویی و به صورت مشبک اجرا می‌گردد، جنبه نیمه هنری و نیمه قیمتی دارند.

* رکاب‌های آینه‌کاری: پرداخت آنها به صورت تراش آینه است و جنبه نیمه هنری و نیمه قیمتی دارند.

* رکاب‌های پولکی: به وسیله ارمویی، سوهانچه و سوهان گرد کوچک شکل می‌گیرند، با دستگاه فرز پرداخت می‌شوند و جنبه نیمه هنری و نیمه قیمتی دارند.

* رکاب‌های صفوی: انگشترهایی دارای رکاب باریک با صفحه‌ای جداگانه برای نگین به نام کلگی که بر آن نگینی درشت و تخت سوار می‌شود و روی رکاب جوش می‌خورد و جنبه نیمه هنری و نیمه قیمتی دارند.

* رکاب‌های بیگلو: انگشترهایی با رکاب پهن دارای کلگی که سوار شدن کلگی بر روی رکاب کاملاً مشخص است و بیش‌تر نگین‌ها برجسته بوده و جنبه نیمه هنری و نیمه قیمتی دارند.

* رکاب فیلی ساده: بیش‌ترین انگشترهای موجود در بازار را تشکیل می‌دهند و بیش‌ترین متقاضی را دارند.

ج) دسته سوم

* رکاب‌های قلمزنی: این رکاب‌ها با قیمت بالاتری نسبت به رکاب‌های دیگر به فروش می‌رسند. جنبه هنری و قیمتی دارند و برای افزایش کیفیت، صرف وقت بیش‌تری در زمان تولید را طلب می‌کنند. در جدول (۱)، دسته‌بندی رکاب‌های انگشتری مشهد و نمونه تصویری هر یک، نمایش یافته است.

جدول ۱. رکاب انگشتری‌های موجود در بازار مشهد (نگارندگان).

ردیف	سبک	نام رکاب	نام طراح	فرم	نوع ساخت	تزیین فرم	تصویر		
۱	ماشینی	ماشینی		به صورت صنعتی				
۲	نیمه هنری	مشبک	اخوان محمدی		ریخته‌گری سنتی و دست‌ساز	مشبک			
۳		آینه‌کاری			ریخته‌گری سنتی و دست‌ساز	تراش آینه‌ای و نگین			
۴		پولکی			ریخته‌گری سنتی و دست‌ساز	مشبک و پولکی			
۵		صفوی			ریخته‌گری سنتی و دست‌ساز	سوهان‌کاری و پرداخت			
۶		بیگلو			ریخته‌گری سنتی و دست‌ساز	مشبک و برجسته‌کاری			
۷		فیلی			ریخته‌گری سنتی	سوهان‌کاری و پرداخت			
۸		هنری		قلمزنی	حسین بساول		ریخته‌گری سنتی و دست‌ساز	نوشتاری قلمزنی و دور نگین کتیبه	

۷. نقوش قلمزنی روی رکاب

طرح‌هایی که پیش از انقلاب روی انگشتر قلمزنی شده، بیش‌تر گل و بلبل، چهارگل، سه گل، گل‌های شاه عباسی و ختایی، سبک دور کنگره، آهو، گوزن و گرفت و گیر شیر و آهو، گوزن، عقاب، خرگوش، مار و اسلیمی بوده است. ولی امروزه با توجه به اینکه سواد هنرمندان این حرفه بیش‌تر شده و هم‌چنین تقاضای طرح‌های نوشتاری به صورت ادعیه بیش‌تر است، بنابراین، به غیر از طرح‌های گل و حیوانات، از اسامی متبرکه و ادعیه بیش‌تر استفاده می‌شود (جنگی ۱۳۹۷).

* نقوش گیاهی و حیوانی

نقوش گیاهی به کار رفته روی رکاب، شامل اسلیمی، ختایی، گل‌های رز تک و یا چندتایی، گل‌های چند برگ و هم‌چنین برگ‌های کوچک است روی خطوط اسلیمی گردش می‌کنند. نوع تجرید شده درخت زندگی، یا به صورت عام درخت و به ویژه درخت تاک است که در بین ادعیه، اذکار و اسامی ائمه (ع) دیده می‌شود. از نمونه نقوش حیوانی، نقش آهو و گوزن و پرنده‌های اسطوره‌ای مثل سیمرغ را می‌توان نام برد که از آن به نام مرغ بهشتی یاد می‌شود. در جداول (۲، ۳ و ۴) تزیینات حیوانی، گیاهی و اسلیمی برخی انگشتری‌های مشهد، نمایش یافته است.

جدول ۲. تزیینات حیوانی انگشتری‌های مشهد دوره معاصر (نگارندگان)

شماره اثر	طراح و قلمزن	محل تزیین	ساختار تزیین	نوع تکنیک	
۱	علی جنگی	روی رکاب	طراحی سه بُعدی آهو و تزیینات گیاهی و نوشتاری	قلمزنی، برجسته‌کاری و سیاه قلم	
۲					
۳					
۴					
۵					
۱	حمید جنگی		پرنده اسطوره‌ای سیمرغ، برجسته		
۲			طراحی برجسته ضامن آهو، تزیینات گیاهی و اسلیمی		
۳			پرنده برجسته با نقوش گیاهی		
تصاویر آثار					
۱		۲		۳	
۴		۵			

جدول ۳. تزیینات گیاهی انگشتری‌های مشهد دوره معاصر (نگارندگان).

شماره اثر	طراح و قلمزن	محل تزیین	ساختار تزیین	نوع تکنیک	
۱	حمید جنگی	روی رکاب و اطراف نگین	تزیینات گیاهی و اسلیمی، کادر	قلمزنی، برجسته‌کاری و سیاه قلم	
۲					
۳					
۴					
۵					
۱	علی جنگی		گل برجسته		
۲			گل رز برجسته		
تصاویر آثار					
۱		۲		۳	
۴		۵			

جدول ۴. تزیینات اسلیمی انگشتری‌های مشهد دوره معاصر (نگارندگان).

شماره اثر	طراح و قلمزن	محل تزیین	ساختار تزیین	نوع تکنیک	
۱	حمید جنگی	روی رکاب	فرم‌های حلزونی و کتیبه نستعلیق	قلمزنی و سیاه قلم	
۲			فرم‌های حلزونی و کتیبه نستعلیق		
۳			کادر و نوشتار و سربند اسلیمی		
۴			اسلیمی همراه با ریز برگ		
۵					
تصاویر آثار					
	۱	۲	۳	۴	۵

* نقوش هندسی و انتزاعی

روی رکاب، نقوش هندسی به صورت خاص و تنها وجود ندارد. این نقوش به صورت مستطیل، بیضی، سه گوش و ... است و اساتید قلمزن، اصطلاحاً به آنها کادر می‌گویند. شاید بتوان از جمله نقوش انتزاعی بر انگشتری‌ها، از پرندگان اسطوره‌ای مانند سیمرغ یا وقایع تاریخی که به صورت ذهنی طراحی می‌شوند، نام برد (جداول ۵ و ۶).

جدول ۵. تزیینات انتزاعی انگشتری‌های مشهد دوره معاصر (نگارندگان).

ردیف	طراح	محل تزیین	ساختار تزیین	نوع تکنیک	تصویر
۱	اخوان محمدی	روی رکاب	پولکی و مشبک	اره کاری و سوهان کاری	
۲		روی رکاب و لبه دور نگین	شیار و مشبک		
۳					
۴					روی رکاب

جدول ۶. تزیینات هندسی انگشتری‌های مشهد دوره معاصر (نگارندگان).

شماره اثر	طراح	محل تزیین	ساختار تزیین	نوع تکنیک			
۱	اخوان محمدی	لبه دور نگین در رکاب	ستاره‌ای و نگین	تراش آینه			
۲			مربع، مستطیل و نگین				
۳			لوزی و نگین				
۴							
۵	جواد نظری	روی رکاب	کادر (طرح سرلوحه)	قلمزنی، سیاه قلم			
۶		روی رکاب و لبه دور نگین روی رکاب	کادر مثلثی و لبه‌ها به صورت اسلیمی				
۷		روی رکاب	کادر با طرح اسلیمی				
تصاویر آثار							
	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷

* نقوش کتیبه‌ای

در قلمزنی روی رکاب، به هر گونه نوشته مانند ادعیه و ...، کتیبه گفته می‌شود و به دو صورت برجسته و یا گودبرداری حروف است. چنانچه نوشته‌ای با ارمویی انجام شود، به آن شبکه‌زنی حروف می‌گویند (جدول ۷).

جدول ۷. تزیینات کتیبه‌ای انگشتی‌های مشهد دوره معاصر (نگارندگان).

شماره اثر	طراح و قلمزن	خط کتیبه	ساختار خط	ترکیب بندی	محتوا	تکنیک			
۱	حسین یساول	نستعلیق	گودبرداری اطراف حروف	خطی	عَلَى مَعَ الْحَقِّ وَ الْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ	قلمزنی، سیاه قلم و سوهان کاری			
۲				مثلی	حُسَيْنٌ مِنِّي وَ أَنَا مِنْ حُسَيْنٍ				
۳	دایره‌ای			یا بقیه الله					
۴	خطی	نقوش اسلیمی و ریز برگ، نوشتاری (علی ولی الله)							
۵	علی جنگی	شکسته نستعلیق	برجسته کاری	مثلی	(یا حسین) به صورت آینه‌ای، زمینه پنجره‌ای، کادر				
تصاویر آثار									
۱		۲		۳		۴		۵	

جدول ۸. دسته بندی کتیبه‌ها بر اساس محتوا (نگارندگان).

ردیف	محتوا	خط	متن حک شده	تصاویر	ردیف	محتوا	متن حک شده	تصاویر
۱	اسماء الحسنی	نستعلیق	هو الرزاق		۳	اسامی ائمه	یا قائم آل محمد	
			یا معین من معین له ^۲				یا ابوالفضل العباس	
۲	قرآنی	نستعلیق	هو العزیز		۴	ادعیه	حکاکای شرف الشمس ^۳	
			بسم الله الرحمن الرحیم				آمن المتوکلون	

* نقوش دیگر

اماکن مقدس و نمادهای ملی و مذهبی مانند کعبه، گنبد و گلدسته حرم رضوی از جمله نقوشی هستند که روی رکاب انگشتی مردانه به صورت قلمزنی و برجسته کاری اجرا شده‌اند (جدول ۹).

جدول ۹. اماکن مقدس بر انگشتری‌های مشهد دوره معاصر (نگارندگان).

ردیف	طراح	محل تزیین	ساختار تزیین	نوع تکنیک	تصویر
۱	حمید جنگی	روی رکاب و لبه دور نگین	تجزیدی (کعبه)، گیاهی و نوشتاری	قلمزنی، سیاه قلم، برجسته‌سازی	
۲		روی رکاب	تجزیدی (بارگاه امام رضا (ع)) و نوشتاری		

در انگشترسازی معاصر مشهد، رکاب‌های بازاری غالباً از جنس نقره و رکاب‌های سفارشی از فدیوم بوده که یک تکه و بدون جوش هستند. بیش‌تر این رکاب‌ها با کارهای هنری از قبیل قلمزنی همراه هستند و این مسأله باعث خلق سبک جدید و خاص مشهد شده است. هنرمندان انگشترساز مشهدی، تزیین آثار را به صورت کنده‌کاری و مثبت‌کاری انجام می‌دهند و نقوش، قلمزنی می‌شوند تا برجسته شده و فرم سه‌بُعدی به خود بگیرند. هم‌چنین، بیش‌ترین مضامین به کار رفته، ادعیه، اذکار، نقوش گیاهی، حیوانی، پرنده و اماکن مقدس است که در بین افراد مذهبی بیش‌ترین خواستار را دارد. بیش‌ترین نگین‌هایی که روی رکاب سوار شده، فیروزه و عقیق هستند با اعتقادات حاصل از احادیث شیعی مرتبط هستند. حرفه انگشترسازی در گروه صنایع کوچک جای دارد و با آموزش و تولید اشتغال در فعالیت‌هایی از قبیل رکاب‌سازی، تراش نگین و ... در کارگاه‌های خانگی، رونق پیدا کرده است.

۸. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی فرم و نقش انگشترسازی مشهد در دوره معاصر انجام گرفت. نتایج به‌دست‌آمده، اطلاعاتی درباره جنس، فرم، مضامین نقوش و هم‌چنین ویژگی‌های انگشترهای مردانه سبک قلمزنی ارائه می‌نماید. در پاسخ به سوال در خصوص فرم انگشتری‌های دوره معاصر مشهد و مضامین نقوش آنها، می‌توان بیان نمود که جنس تمامی انگشتری‌های مردانه از نقره یا فدیوم بوده و فرم بیش‌تر آنها، فیلی ساده است که بیش‌ترین متقاضی را دارند. البته انگشترهای موجود در بازار، دارای سه شیوه هستند: شیوه اول شامل انگشترهای ماشینی با قیمت پایین است. شیوه دوم انگشترهای نیمه هنری دارای تزیینات اندک به صورت خطی و یا طرح مشبک، آینه‌کاری، پولکی و هم‌چنین انگشترهای طرح فیلی ساده، صفوی و بیگلو است که رکاب‌ها عمدتاً فاقد تزیین هستند و نسبت به انگشترهای ماشینی، یک و نیم تا دو برابر افزایش قیمت دارند. شیوه سوم، شامل انگشترهای فاخر هنر قلمزنی است. اساتید هنرمند، طرح‌های قلمزنی را به صورت نگارگری، سه‌بُعدی و برجسته روی انگشتر انجام می‌دهند و نقوش حیوانات، پرنده‌گان، گیاهان، اماکن مقدس و هم‌چنین کتیبه به خط نستعلیق را به سبک گودبرداری و باربرداری اطراف حروف و هم‌چنین گودبرداری داخل حروف که شبیه حکاکی روی نگین است و سیاه قلم، اجرا می‌نمایند.

به دلیل موقعیت مذهبی مشهد و با توجه به اینکه انگشتر در اسلام نه تنها برای زینت و آرایش، بلکه به عنوان نماد و نشان ایمان، به‌ویژه برای مردان به‌شمار می‌آید، بنابراین، خریداران مذهبی، انگشتر با نگین‌های عقیق و فیروزه را که دارای خواص معنوی بوده و این خواص در احادیث بیان شده است، هم‌چنین حکاکی ادعیه مانند شرف‌الشمس و اذکار مانند هو الرزاق، یا معین من لا معین له و ... و اسامی ائمه مانند یا علی ابن موسی الرضا، یا حسین، یا ابوالفضل العباس را بیش‌تر انتخاب می‌نمایند.

پی‌نوشت‌ها

۱. علما و مراجع تقلید نیز در پاسخ نامه‌های شیعیان، نوشته خود را مهر می‌زدند و به سبب اهمیت و ارزش مهر، در حفظ آن می‌کوشیدند. به تدریج، ارزش مهر، قانونی شد و برای جاعلان آن، مجازات سنگینی مشخص گردید. انگشتر به دست کردن، یک سنت اسلامی است و در روایات «تختیم» خوانده شده است (نجاری ۱۳۹۲، ۳۵).

۲. این کتیبه دارای اشتباه نوشتاری بوده و در اصل، «یا معین من لا معین له» است.

۳. شرف، اصطلاحی نجومی است که برای قرارگرفتن ستاره‌ها در برخی از برج‌های فلکی و میزان سعادت و نحوست روزها استفاده می‌شود. از قدیم‌الایام، قرارگرفتن هر ستاره را در برج و درجه‌ای که شرف آن باشد، دارای تاثیر دانسته‌اند. شرف‌الشمس هنگامی است که در درجه ۱۹ حمل باشد. این حرز شامل پنج اسم اعظم خداوند است که عبارت از الله، جمیل، رحمن، مومن و نور می‌باشند و از پنج حرف اول آنها استفاده می‌شود. این نقش، سیزده حرف دارد: چهار

حرف از تورات، چهار حرف از انجیل و پنج حرف از قرآن کریم. برای این دعا، خواص بسیاری ذکر شده که گره‌گشایی از مشکلات و برآورده شدن حاجات از مهم‌ترین آنهاست (www.yjc.ir).

منابع

- شیخ صدوق [محمد بن علی ابن بابویه]. ۱۳۸۷. عیون اخبار الرضا. ج. ۲. ترجمه علی اکبر غفاری و حمیدرضا مستفید. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- آلن، جیمز دبلیو. ۱۳۹۲. نیشابور، فلزکاری در اوایل دوره اسلامی. ترجمه هادی بکائیان. مشهد: نشر مرندیز.
- جنگی، حمید. ۱۳۹۷. مصاحبه منتشر نشده با حمیده زرگری. به تاریخ ۲۱ تیر در کارگاه خیابان دکتر بهشتی، رودکی.
- جواهری آریا، یدالله. ۱۳۸۹. تکنیک طلا و جواهرسازی. تهران: یدالله جواهری آریا.
- چیت‌سازیان، امیرحسین و طاهره وفایی. ۱۳۹۵. «پژوهشی در هنر انگشترسازی سنتی قم». دانش‌های بومی ایران. ش. ۶: ۱۱۹-۱۵۲.
- حیدری، غلام. ۱۳۹۷. مصاحبه منتشر نشده با حمیده زرگری. به تاریخ ۲۳ تیر در کارگاه خیابان چهنو، صدوقی.
- دلبری، امیرحسین. ۱۳۹۳. جواهرات شاعرانه. تهران: کتاب کوله‌پشتی.
- شادرس، ملیسا. ۱۳۹۱. «بررسی بصری نقش‌مایه‌های مهر انگشترهای اسلامی در ایران (مجموعه‌ی ناصر خلیلی)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر.
- غیبی، مهر آسا. ۱۳۹۱. ۳۵۰۰ سال تاریخ زیورآلات اقوام ایرانی. ترجمه متن انگلیسی منوچهر غیبی. تهران: نشر هیرمند.
- کمیلی محصل خراسانی، محیی‌الدین. ۱۳۸۹. خواص شگفت‌انگیز نگین و انگشتر. قم: انتشارات نیلوفرانه.
- ماهنامه بین‌المللی اقتصاد آسیا. ۱۳۹۷. سال بیست و پنجم. مرداد و شهریور، ش. ۵۶۱.
- مجلسی، علامه محمدباقر. ۱۳۸۸. حلیه المتقین. چاپ دوم. مشهد: شهید فهمیده.
- محمدی زاده، اکرم. ۱۳۸۸. «بررسی روند تحولات طرح و ساخت مهر انگشتری‌های قاجار». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهراء.
- نجاری سهل آباد، محمد. ۱۳۹۲. دانشنامه طلا، جواهرات، گوهرها و فلزات گرانبها. مشهد: موسسه فرهنگی انتشارات خاتم.
- ونزل، ماریان. ۱۳۸۶. انگشتری‌ها. جلد نهم از مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی. ترجمه غلامحسین علی‌مازندرانی. تهران: کارنگ.
- یساول، حسین. ۱۳۹۸. مصاحبه منتشر نشده با حمیده زرگری. به تاریخ ۷ آذر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مناظر
پژوهشگاه ایران

سال سوم، شماره ۲، پیاپی ۵
پاییز و زمستان ۹۹

■ A Study on the Motifs and Forms of Bands and Center Stones in the Contemporary Ring Making of Mashhad, Iran

Hamideh Zargari

MA in Islamic Art, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad.

Alirezā Sheikhi

Assistant Professor, Handicrafts Department, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran (Corresponding Author).

Email: a.sheikhi@art.ac.ir

Receive Date: 21 December 2019 , Accept Date: 9 May 2020

Jewelry comes in a wide variety of shapes and sizes. The purpose of using jewelry, decoration and the beauty of appearance or beliefs enumerate. Men's rings in Iran are among the ornaments that, in addition to beauty, convey a kind of thought and character. Ring making is one of the original Iranian arts with a long history and varied uses. Ring is sometimes a stamp, a commandment message or one of the most iconic jewels and it expresses the covenant, heritage, personality, ideas, and religious beliefs. The ring centers in Iran are Mashhad and Qom. Mashhad is one of the most important ring making centers in the modern era with its active workshops. Rings made in this city have always been considered as souvenirs by neighboring countries, especially Arabic speakers. Therefore, studying such ornamental objects and their documentation in order to improve the productivity of this field seems necessary. The purpose of this article is to study the form, decoration and inscription of contemporary rings in Mashhad. The questions are as follows: What is the contemporary form of Mashhad rings? What are the themes and motifs? The research method is descriptive-analytical and the statistical population is contemporary ring makers of Mashhad, and the sampling method is purposeful. In this method, those samples were considered that could provide the most information to authors. Here, those cases with multiple differences were selected that were estimates of the statistical population. Therefore, the works have been studied at different artistic levels.

The findings show that there are three types of rings in the market: First, machine-made rings which are popular and reasonably priced, with no artistic aspect. The second category is lattice rings, on which the designs are made of mesh with semi-artistic and semi-precious aspect. In this category there are some subcategories. The third category is fine, engraved rings. These rings are sold as art objects at a higher price than others and they have artistic aspect and are more laborious and elaborate in terms of quality and design. The decorations of the rings in question include designs and motifs such as animals, birds, plants, sacred places, as well as inscriptions with the theme of divine names, names of holy Imams, prayers, and verses from the Quran. These inscriptions are engraved in *Nasta'liq* and *Thuluth* pens. Rings with agate and turquoise jewels are mostly adorned with Shiite *hadiths* and narrations.

Keywords: Contemporary Period, Mashhad City, Ring Making, Motif and Content.